

Gavhar Nazarova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası dotsenti (v.b.),
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: gavhar2190@mail.ru*

SHE'RGGA YANGI "CHOPON" KIYGIZGAN CHO'LPON ("ARMON" HUJJATLI FILMI TALQINIDA)

***Annotatsiya.** Maqolada o'zbek hujjatli kinosining zamonaviy jarayonlari hamda rejissyor Ruslan Saliyevning "Armon" hujjatli filmida ilgari surilgan ma'rifatparvar jadidlarning ijodiy faoliyati, boshidan kechirgan murakkab jarayonlar, erishgan yutuqlari bilan bir qatorda, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan yo'qotishlar xususida so'z boradi.*

***Kalit so'zlar:** tarixiy hujjatli filmlar, xronika, kategoriya, xususiyat, jadidlar.*

CHO'LPON: THE POET WHO CLOTHED POETRY IN A NEW "CLOAK" (AS INTERPRETED IN THE DOCUMENTARY FILM "ARMON")

***Abstract.** This article discusses contemporary trends in Uzbek documentary cinema and examines the creative activity of the Jadid enlighteners, their complex life experiences, achievements, and tragic losses as presented in director Ruslan Saliyev's documentary film "Armon."*

***Keywords:** historical documentary films, documentary chronicle, genre, artistic features, jadids.*

Kino inson dunyoqarashini shakllantiruvchi, yuksak axloq normalari va estetik didni tarbiyalovchi vosita sifatida xalq hayotiga singib ketgan. U odamlarni, xususan yosh avlodni insonparvarlik, vatanparvarlik, soflik, oliyjanoblik, vijdoniylik, kattalarga hurmat, mehnatga muhabbat, kelajakka umid va ishonch ruhida tarbiyalashda ulkan rol o'ynamoqda. Bir asrlik taraqqiyot pillapoyasini ortda qoldirgan o'zbek milliy kino san'ati, bugun jahon kino ijodkorlarining

e'tibori va e'tirofiga sazovor bo'lmoqda. Badiiy film, ilmiy-ommabop, hujjatli va multiplikatsion kino turlari bo'yicha uzoq o'tmishli mahorat maktabining mavjudligi buning isbotidir. Hujjatli kino kinematografiya tarixida alohida o'rin egallaydi. U nafaqat eng qadimgi janrlardan biri sifatida shakllangan, balki kino tilining rivoji, tasviriy ifoda vositalari va texnologik yutuqlarning takomillashuvida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Hujjatli filmlar tomoshabinga o'zining bevosita tajribasidan tashqaridagi ijtimoiy, madaniy va tarixiy jarayonlarni kuzatish imkonini berib, go'yoki "haqiqat oynasi" vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, mazkur janr jamoatchilik ongini shakllantirish, ijtimoiy fikrni yo'naltirish hamda muayyan g'oya va qadriyatlarni targ'ib etishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek hujjatli bugungi kunda kinosi yangi ijodiy bosqichga qadam qo'ydi. Texnologik taraqqiyot natijasida tasvirga olish, montaj va postproduksiya jarayonlarida yangicha yondashuvlar yuzaga kelib, janrning estetik imkoniyatlari kengaymoqda. Milliy tarix, madaniy meros, an'analar, tarixiy shaxslar hamda mustaqillik davri islohotlari zamonaviy hujjatli filmlarning asosiy mavzularidan biriga aylangan.

Xususan, film-portret janrining rivojida sezilarli jonlanish kuzatiladi. Kinoshunos J.Teshaboyev ta'kidlaganidek, mustaqillik davrida ushbu janr o'zining "ikkinchi hayoti"ni boshladi. Endilikda kinohujjatchilar mavzu tanlashda erkinlikka ega bo'lib, inson va zamon o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq yoritishga intilmoqda. Bunday filmlarda faktografik materiallar va biografik ma'lumotlar bilan bir qatorda ichki obrazli qatlamning mavjudligi muhim badiiy-estetik xususiyat sifatida namoyon bo'ladi [1].

Shuningdek, tarixiy-madaniy mavzularni yoritishda jadidchilik harakati alohida e'tibor markazida turadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan ushbu ma'rifatparvarlik harakati vakillari ta'lim tizimini isloh qilish, milliy madaniyat va adabiyotni rivojlantirish, teatr va dramaturgiya asoslarini yaratishda

muhim rol o'ynagan. Ularning faoliyati hujjatli kino orqali qayta talqin qilinib, zamonaviy tomoshabinga yetkazilmoqda.

Zamonaviy hujjatli kino taraqqiyotida janrlar sintezi ham muhim o'rin tutadi. Innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi natijasida hujjatli filmlarda badiiy elementlardan, jumladan, aktyorlik ijrosi va rekonstruksiya usullaridan foydalanish kengaymoqda. Bu esa hujjatli va badiiy kinematografiya o'rtasidagi chegaralarning nisbatan yumshashiga olib kelmoqda.

Xalqaro hamkorlik doirasida yaratilayotgan loyihalar, ilmiy-ommabop, tarixiy-hujjatli, badiiy-publisistik va film-portret yo'nalishidagi asarlar jahon kinosidagi ilg'or tendensiyalar bilan uyg'unlashgan holda rivojlanmoqda. B.Odilov, M.Odilov, M.Qoraboyev, D.Shokirov, M.Erkinov, B.Yuldashev, R.Saliyev, F.Usmonov, H.Rashidov kabi ijodkorlarning ishlarida ushbu jarayonlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shu tariqa, hujjatli kino bugungi kunda nafaqat tarixiy xotirani saqlash va aks ettirish vositasi, balki zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlarni tahlil etuvchi, estetik va g'oyaviy jihatdan boy kinematografik makon sifatida rivojlanib bormoqda.

Rejissyor Ruslan Soliyev tomonidan suratga olingan "Armon" hujjatli filmi jadidchilik harakati tarixini yoritishga bag'ishlangan yirik kinematografik loyiha sifatida e'tiborga loyiqdir. Mazkur film keng ko'lamli ijodiy jarayon mahsuli bo'lib, ikki yil davomida, ko'plab mutaxassis va ijodkorlar ishtirokida amalga oshirilgan. Tasvirga olish ishlari nafaqat O'zbekiston hududida, balki Rossiya, Turkiya hamda boshqa qo'shni mamlakatlarda olib borilgani filmning makon va tarixiy kontekst jihatidan keng qamrovli ekanligini ko'rsatadi [2, 14-b].

Filmning dramaturgik asosini jadidchilik harakatining shakllanish jarayoni, uning yetakchi namoyandalari taqdiri hamda 1917-yilgi siyosiy o'zgarishlarning ushbu ma'rifatparvarlik oqimiga ko'rsatgan ta'siri tashkil etadi. Shu bilan birga, kartinada jadidlarning O'zbekiston va umuman Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni va merosi kompleks tarzda talqin etilgan. Filmida mintaqaning boshqa hududlaridagi

ma'rifatparvarlik harakatlariga murojaat qilinishi esa tadqiqot doirasining kengaytirilganini anglatadi.

Asarda tarixiy materialning ishonchliligini ta'minlash maqsadida jadidlarni o'rganuvchi yetakchi tadqiqotchilar hamda ma'rifatparvarlar avlodlarining fikr-mulohazalari keng jalb etilgan. Intervyu shaklidagi ushbu chiqishlar filmning ilmiy-hujjatli asosini mustahkamlab, unda bayon etilayotgan tarixiy jarayonlarning ko'p qirrali talqinini yuzaga keltiradi. Shu jihatdan, "Armon" an'anaviy "gapiruvchi boshlar" (talking heads) uslubidan foydalanish bilan birga, uni badiiy ifoda vositalari orqali boyitishga intilgan. Filmning muhim xususiyatlaridan biri – rekonstruksiya va art-postanovka elementlarining faol qo'llanilishidir. Ushbu usullar tarixiy voqelikni to'g'ridan-to'g'ri qayta tiklash emas, balki uning badiiy interpretatsiyasini yaratishga xizmat qiladi. Natijada ekran matnida tarixiy muhit, davr ruhiyati, ramziy qatlam va vizual metaforalar uyg'unligi yuzaga keladi. Bu esa tomoshabinning nafaqat intellektual, balki emotsional qabul qilish mexanizmlariga ham ta'sir ko'rsatadi.

"Armon" filmida janrlar sintezi yaqqol namoyon bo'ladi. Hujjatli asos ustiga badiiy sahnalar, aktyorlik ijrosi va sahnalashtirilgan epizodlarning qo'shilishi ekran ifodasining polifonik tuzilishini shakllantiradi. Bu holat zamonaviy hujjatli kinematografiyada keng tarqalgan "docudrama" yoki "hybrid documentary" tendensiyalariga mos keladi [3, 62-b].

Filmning audiovizual yechimi ham alohida e'tiborga loyiq. Xronikal materiallar, rekonstruksiya sahnalari va musiqiy bezak o'rtasidagi uyg'unlik umumiy ritm va temporitmni belgilaydi. Milliy cholg'u asboblarning zamonaviy aranjirovkada qo'llanilishi esa nafaqat estetik funksiyani bajaradi, balki tarixiy va zamonaviy qatlamlar o'rtasida semantik ko'prik vazifasini ham o'taydi. Har bir epizodning musiqiy yechimi uning ichki dramatizmini kuchaytirib, voqelik rivojini oldindan sezdiruvchi funksiyani bajaradi.

Mazkur filmning yana bir muhim jihati – u an'anaviy tarixiy-biografik hujjatli filmlarga xos bo'lgan shtamlardan qochishga intilganidir. Vizual dinamika,

montajning ritmik xilma-xilligi va obrazli ifoda vositalarining boyligi filmni informatsion yuklamasi yuqori bo'lishiga qaramay, tomoshabin uchun qiziqarli va ta'sirchan qiladi. Bu esa hujjatli kino uchun dolzarb muammolardan biri – monotoniya va statiklikni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Filmda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Nozimaxonim, Anbar Otin, Usmon Nosir kabi tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyati orqali jadidchilik g'oyalarining mazmun-mohiyati ochib beriladi. Xususan, jadidlar va "qadimchilar" o'rtasidagi g'oyaviy qarama-qarshiliklar dramatik konflikt sifatida talqin etilib, ijtimoiy tafakkurdagi ziddiyatlar ekran vositalari orqali ifodalanadi. Shu tariqa, "Armon" hujjatli filmi nafaqat tarixiy voqelikni aks ettiruvchi manba, balki zamonaviy hujjatli kinematografiyaning estetik va nazariy tendensiyalarini o'zida mujassam etgan kompleks audiovizual asar sifatida baholanishi mumkin.

"Armon" hujjatli filmida mualliflik pozitsiyasi, kadr orti ovozi muhim badiiy-kompozitsion vosita sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, Afzal Rafiqovning ovozi filmning voqealarini birlashtiruvchi, tarixiy materialni izchil talqin etuvchi asosiy omillardan biri vazifasini bajaradi. Uning ohangdor va emotsional nutqi orqali tomoshabinga yetkazilayotgan fikrlar tarixiy faktlar bilan badiiy umumlashma o'rtasida muvozanat hosil qiladi. Masalan, jadidlarning "tizim qurbonlari" sifatida talqin etilishi nafaqat tarixiy haqiqatni, balki muallifning g'oyaviy-estetik munosabatini ham ifodalaydi.

Filmda qo'llanilgan audiovizual yechimlar, xususan, sharqona uslubdagi liboslar, g'azal janriga mansub matnlar, milliy musiqa va vokal kompozitsiyalar tarixiy muhitni rekonstruksiya qilish bilan birga, ramziy ma'no yuklaydi. Ayollar ovozida yangraydigan "Men ham sening kabi, bir ayoldurmen" mazmunidagi qo'shiq esa gender masalasini ochib beruvchi muhim poetik detal sifatida xizmat qiladi. Bu element orqali XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ayollar erkinligi masalasining keskinligi va drammatizmi badiiy shaklda ifodalanadi. Shu jihatdan,

filmda ayol obrazining talqini nafaqat tarixiy, balki ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega.

Kartinada arxiv materiallari va noyob audioyozuvlardan foydalanish hujjatli kino uchun xos bo'lgan autentiklik prinsipini kuchaytiradi. Xususan, jurnalist Furqatbek Yakvalhojiyev tomonidan taqdim etilgan, Abdulhamid Cho'lponning yaqinlari xotiralari aks etgan audioyozuv filmning faktologik bazasini boyitib, unda tarixiy shaxs obrazining yanada jonli va ishonchli yaratilishiga xizmat qiladi. Bu usul hujjatli narrativda "tirik xotira" effektini yuzaga keltirib, tomoshabinning voqelikni bevosita idrok etish hissini kuchaytiradi [4].

Filmda Cho'lpon shaxsiyati va uning dunyoqarashining shakllanishi bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, xususan, ruslashtirish jarayonlari va madaniy bosim omillari uning tafakkuriga ta'sir ko'rsatgan muhim tarixiy fon sifatida ochib beriladi. Shu bilan birga, jadidchilik g'oyalarining shakllanishida xalqaro ijtimoiy-siyosiy jarayonlar – 1905-yilgi inqilob, Eron va Usmoniylar imperiyasidagi islohotlar – ham ko'rsatiladi.

Filmda biografik narrativ va tarixiy jarayonlar o'zaro sintez holatida berilgan. Cho'lpon hayot yo'li orqali butun bir davrning ijtimoiy-madaniy manzarasi rekonstruksiya qilinadi. Uning matbuotdagi faoliyati, turli taxalluslar ostida ijod qilishi, jadid matbuoti bilan hamkorligi ekran matnida publitsistik diskursning shakllanishini ko'rsatadi. Bu esa hujjatli filmda shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatni ochib berishga xizmat qiladi.

Filmda Abdurauf Fitratning g'oyaviy ta'siri alohida urg'u bilan yoritilib, u jadid harakatining ideologik markazlaridan biri sifatida talqin etiladi. Cho'lponning Fitrat haqidagi fikrlari orqali adabiy islohotlar, til va uslub yangilanishi jarayonlari ochib beriladi. Bu esa filmda nafaqat tarixiy-biografik, balki adabiy muammolar ham ko'tarilganini ko'rsatadi.

Shuningdek, filmda Cho'lponning keyingi faoliyati – Orenburg, Buxoro, Toshkent va Moskva davrlari – izchil dramaturgik chiziq asosida berilgan. Ushbu

epizodlar orqali jadid ziyolilarining keng geografik va madaniy makondagi faoliyati, ularning milliy istiqlol g'oyalari yo'lidagi sa'y-harakatlari ochib beriladi. Xususan, tarjimonlik faoliyati, xorijiy tillarni o'rganishga intilishi va xalqaro madaniy aloqalarga qiziqishi uning shaxsini ko'p qirrali intellektual obraz sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, mazkur filmda hujjatli kino uchun muhim bo'lgan bir qator nazariy tamoyillar – autentiklik, narrativ yaxlitlik, badiiy rekonstruksiya va tarixiylik – o'zaro uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. "Armon" filmi shu jihatlari bilan nafaqat tarixiy materialni yetkazuvchi vosita, balki murakkab ijtimoiy-madaniy jarayonlarni badiiy tahlil etuvchi zamonaviy hujjatli asar sifatida baholanishi mumkin.

Cho'lpon (Abdulhamid Sulaymon o'g'li) o'zining serqirra ijodiy faoliyati davomida o'zbek adabiyoti va publitsistikasida muhim o'rin egallagan asarlar yaratdi. Uning Turkiston matbuotida e'lon qilingan "Vatanimiz Turkistonda zirotat va dehqonchilik", "Vatanimiz Turkistonda temir yo'llar", "Adabiyot nadir?", "Ruhimiz o'lmasin!", "Chetdagi talabalarga yordam", "Gullaysan maorif!", "Ko'mak", "Moskvadagi dram studiya", "Mirxo'ld teatri", "Abo Muslim", "Sharq uyg'ongan", "Quturgan mustamlakachilar", "Yo'l esdaligi" kabi maqolalari uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarga faol munosabatini aks ettiradi [5].

Adibning "Qurboni jaholat", "Do'xtir Muhammadiyor" kabi hikoyalari jamiyatdagi illatlarni fosh etishga qaratilgan bo'lsa, "Novvoy qiz", "Oydin kechalarda", "Qor qo'ynida lola" singari asarlari badiiy-estetik izlanishlarning mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. 1920-yillar davomida yaratilgan "Uyg'onish" (1922), "Buloqlar" (1923), "Tong sirlari" (1926) she'riy to'plamlari esa milliy uyg'onish g'oyalarini poetik ifoda etgan muhim adabiy hodisalardir. Uning "Kecha va kunduz" romani o'zbek realizm an'analari yangi bosqichga olib chiqqan asar bo'lib, unda ayniqsa xotin-qizlar taqdiri orqali ijtimoiy adolatsizlik va tarixiy ziddiyatlar badiiy talqin etiladi.

XX asrning 30-yillariga kelib, sovet mafkuraviy tizimi doirasida ziyolilar faoliyatini siyosiy nazorat ostiga olish kuchaydi. Milliy taraqqiyot g'oyalarini ilgari surgan ijodkorlar "millatchi", "panturkist" va "panislomist" kabi ayblovlar bilan ta'qib qilindi. Cho'lpon ham bu jarayondan chetda qolmadi: 1931-yildan boshlab uning ijodiga bosim kuchayib, 1932-yilda Moskvaga ketishga majbur bo'ldi. Moskvadagi faoliyati davomida u tarjimonlik va adabiy ishlar bilan shug'ullandi, jumladan, Maksim Gorkiyning "Ona" asari, "Egor Bulichev", Aleksandr Pushkinning "Dubrovskiy" va "Boris Godunov" asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildi [6]. Biroq Toshkentga qaytgach, uning ijodiy faoliyati yana cheklovlarga duch keldi. Asarlarining chop etilmasligi, Yozuvchilar uyushmasiga qabul qilinmasligi va doimiy mafkuraviy bosim Cho'lponni ijodiy inqirozga olib keldi. Shunga qaramay, u zamonaviy ruhdagi she'rlar yaratishda davom etdi. 1938-yil 4-oktabrda esa u qatag'on siyosatining qurboni sifatida qatl etildi. Mazkur tarixiy-biografik material asosida yaratilgan hujjatli filmda Cho'lpon shaxsiyati va jadidchilik harakati talqin etiladi. Filmning dramaturgik tuzilishi, tarixiy voqealar va shaxsiy taqdirni parallel ravishda ochib beradi. Intervyu janridan keng foydalanilishi ya'ni turli tadqiqotchilar va mutaxassislarning fikrlari orqali tarixiy haqiqat ko'p qirrali yoritiladi.

Filmda ishtirok etgan tadqiqotchilar – Hamidulla Boltaboyev, Qahramon Rajabov, Dilorom Alimova, Baxtiyor Hasanov, Timur Xo'jao'g'li, Nuriddin Holiqnazarov va boshqalar – XIX–XX asrlar ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini sharhlash orqali filmning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi. Bu esa hujjatli kino uchun muhim bo'lgan tamoyillarining uyg'unligini ko'rsatadi.

Kinematografik jihatdan filmda vizual rekonstruksiya, arxiv materiallari va zamonaviy intervyular sintezi qo'llanilgan. Bu uslub hujjatli kino tilida tarixiy xotirani qayta tiklashning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Montaj ritmi va kompozitsion yechimlar esa tomoshabinni voqealar rivojiga emotsional jihatdan jalb etadi. Filmning muvaffaqiyati uning nafaqat mazmuniy, balki shakliy mukammalligiga ham bog'liqdir. Xususan, unda jahon hujjatli kino maktabi

an'analari – fakt va talqinning uyg'unligi, muallif pozitsiyasining bilvosita ifodasi, hamda tarixiy materialni dramatik struktura asosida taqdim etish kabi tamoyillar muvaffaqiyatli qo'llanilgan.

Mazkur kinoasar 2017-yilda o'tkazilgan 74-Xalqaro Venetsiya kinofestivalida "Eng yaxshi xorijiy hujjatli film" nominatsiyasida "Kino" mukofotiga sazovor bo'lgani, shuningdek, Italiyaning Iskya orolidagi xalqaro kinofestivalda g'oliblikni qo'lga kiritgani uning xalqaro miqyosda e'tirof etilganini tasdiqlaydi. Bu esa filmning nafaqat milliy, balki global kinematografik kontekstda ham muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Teshabayev J. *Film-portreilar // O'zbekiston hujjatli kinosi: Mustaqillik davri.*

1991–2007-yillar. Tuzuvchi S. Haytmatova. – Toshkent: ART FLEX, 2008. – 116 b.

2. Haytmatova S., Tursunmetova R. *Kinoshunoslik: kino sanati tahlili va tanqidi.*

O'quv qo'llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 150 b.

3. Hasanov B. *O'zbek hujjatli kinosi. Tinch hayot jilvalari.* – Toshkent: G'afur G'ulom, 2012. – 160 b.

4. Nazarova G. *The significance and value of portrait filmmaking today // Art and Design: Social Science.* – 2023. – T. 3. – №. 04. – P. 27–30.

5. Nazarova G. *New experiences in creating artistic-publicist films. Social science and innovation,* 2023. – №1(4). – P. 66–71.

6. Akbarov H. *Kino-teleportret: xislati, tarkibi, va g'oyaviy-badiiy xizmati // Kinoning estetik mustaqilligi, tomoshabinning estetik tayyorgarligi.* – Toshkent: M.Ulug'bek nomidagi O'zMU, 2010. – 168 b.